

Тетяна Пастушенко (Київ, Україна)

СПОСОБИ ВИЖИВАННЯ УКРАЇНСЬКИХ ОСТАРБАЙТЕРІВ У РАЙХУ:
СПОГАДИ ОЧЕВИДЦІВ

Да хіба ж людина може таке пережити! А я ж оце пережив...¹

Цей емоційний вислів колишнього остарбайтера, в'язня концтабору Бухенвальд, можна перефразувати в запитання, котре стало поштовхом для цієї статті: «Як вдалося вижити в умовах, спрямованих на знищення людини?» Проблема виживання людини є досить актуальною темою в наукових дослідженнях і нараховує тисячі теоретичних і практичних напрацювань у галузі медицини, психології, військової справи, соціології², історії³ тощо. Ця проблематика може розглядатися в масштабах виживання людства й окремих націй та народів, конкретного набору правил поведінки людини у складних природних умовах та під час техногенних катастроф, специфіки психологічних процесів адаптації індивіда до кризових ситуацій, подолання життєвих труднощів тощо. У цьому короткому нарисі спробуємо поглянути на способи виживання індивіда як комплекс його дій у межах певної соціальної структури і визначити, таким чином, за Дж. Леві, «межі свободи вибору індивіда, завдяки тріщинам і суперечностям у нормативних системах, яким він підпорядковується»⁴. Іншими словами, ми намагатимемося визначити, чи були можливості свободи вибору в підневільного робітника, якого за нацистською термінологією ще називали остарбайтером⁵, у системі примусової праці іноземців Третього Райху.

Джерельною базою даного дослідження стали біографічні інтерв'ю та рукописні спогади колишніх остарбайтерів, загалом розповіді 51 особи. Тридцять інтерв'ю були записані для міжнародних проєктів: «Збору документальних свідчень про долі людей, що в роки Другої світової війни залучалися до рабської та примусової праці на території Третього райху»⁶ та «Книги пам'яті колишніх в'язнів концтабору Дахау»⁷. Частково джерельний матеріал, використаний у даному дослідженні, опублікований окремим збірником документів⁸.

Розповіді очевидців були записані як напіввідкриті біографічні інтерв'ю тривалістю від 45 хвилин до 6 годин. Інтерв'ю в рамках міжнародних проєктів записувалися за відомою методикою, розробленою німецькими соціологами Ф. Шутце та Г. Розенталя, яка передбачає три фази в проведенні опитування: першу — відкрити, коли респондент у довільній формі розповідає про своє життя, другу — уточнювальну, та третю — фазу відкритих запитань. Проте не всі інформанти змогли вільно побудувати свою розповідь без скеровуючих запитань. Тому більшість інтерв'ю має форму послідовних «проблемних наративів» у межах заздалегідь заданої тематики. Оскільки завданням роботи є вивчення досвіду примусової праці в нацистській

Німеччині, а не моделей його репрезентації, тому предметом аналізу виступають повідомлені очевидцями окремі факти й ситуації, тобто те, про що говорять респонденти, а не те, як вони про це говорять. За цих обставин наявність в інтерв'ю з очевидцем вільної розповіді не відіграє ключової ролі. У випадку з рукописними спогадами дослідник хоча і є ініціатором створення писемного джерела/спогадів, проте справляє мінімальний вплив на сам процес його творення/написання. Добір сюжетів автори здійснювали самостійно, за власними бажаннями й уподобаннями.

Використання такого типу наративних джерел дозволяє розглянути внутрішній світ людини, її емоційно-духовне життя, стосунки з близькими людьми в родині та поза нею, що в свою чергу дасть можливість показати індивіда не лише як об'єкта контролю з боку соціальних інститутів та владних структур, але також і як активного суб'єкта, дієвця, навіть в умовах тоталітарного обмеження особистої свободи.

Для розуміння контексту подій, про які йтиметься, коротко зупинимося на обставинах перебування остарбайтерів у нацистській Німеччині. У роки Другої світової війни з України до Німеччини було депортовано близько 2,4 млн примусових робітників⁹. Як відомо, правовий статус іноземного робітника в нацистській Німеччині та його становище залежали від національності й «раси», а також від політичних критеріїв — відносин Райху з країною, звідки походив іноземний робітник¹⁰. Згідно з расистськими критеріями, європейські країни поділялися на «германські» країни Північного Заходу та дружні країни Південного Заходу й Півдня. Польща та Радянський Союз мали колоніальний статус й мусили поступово заселятися німцями та «германізуватися», а їхнє населення, як «нація слуг» — використовуватися в німецьких інтересах або значно скоротитися і поступово зникнути. Етнічні українці в нацистській Німеччині підпадали під різні категорії іноземних робітників і, відповідно, умови їхнього життя та праці певним чином відрізнялися. Українці з Галичини, з колишніх земель Австро-Угорської імперії, які до 1939 р. не входили до Радянського Союзу, були у становищі чужинців, до яких німецьке населення ставилося «напівприязно», що своєю чергою передбачало деякі формальні «привілеї» порівняно з польськими та радянськими робітниками: вільно, без охорони пересуватися в межах населеного пункту, не носити розпізнавальних знаків на верхньому одязі, листуватися з рідними без обмежень та без цензури, отримувати допомогу громадських організацій, можливість задоволення духовних потреб, дещо кращі умови проживання та харчування. За ними зберігалася і самоназва «українці», вони мали низку легальних громадських організацій: Український центральний комітет (УЦК), Українська установа довір'я (УУД), які допомагали їм пережити лихоліття перебування на роботах у Третьюму Райху¹¹. Українці з Радянської України, незалежно від того, поїхали вони до Німеччини добровільно чи примусово, підпадали під категорію «росіян», «радянських робітників» або остарбайтерів, як їх згодом стали називати. Оскільки для нашого дослідження ми використовували свідчення мешканців України, які були вивезені з її центральних та східних областей і відповідно підпадали під категорію остарбайтерів, тому надалі з'ясуємо основні риси їхнього правового статусу.

Як відомо, тільки зрив планів «блискавичної війни» восени 1941 р. і необхідність проводити тривалу позиційну війну змусили нацистське керівництво погодитися на використання в промисловості Німеччини робочої сили з РСРП (у тому числі з України). Для цього створювалася спеціальна всеосяжна система, яка мала запобігти поширенню впливу «більшовицької пропаганди» на німців та інших іноземних робітників, забезпечити їхнє покірне використання.

Згідно із законопроектом, підготовленим спеціальним департаментом іноземців Головного управління імперської безпеки — РСГА¹², від 20 лютого 1942 р., остарбайтерів належало строго ізолювати як від німецького населення, так і від решти іноземних робітників і земляків-військовополонених, використовуючи на виробництві винятково робочими групами, а в сільському господарстві — тільки на великих підприємствах. Утримувати «східних робітників» належало в спеціальних таборах під суворою охороною (залишати табір дозволялося лише у виробничих потребах, решту часу мали перебувати в таборі, і лише як винагорода передбачалася можливість прогулянки в межах місцевої поліцейської дільниці). Обов'язковим було постійне носіння на верхньому одязі розпізнавального знаку «Ost». Передбачалося залучення примусових робітників до співпраці як табірних старост, старшин бараків і т.д. Заборонялося задоволення духовних потреб¹³.

Такими ж дискримінаційними були положення трудового та соціального законодавства щодо остарбайтерів. Вони юридично перебували поза німецьким трудовим законодавством. 20 січня 1942 р. був виданий указ «Про податок на остарбайтерів» (*Ostarbeitersteuer*), творці якого виходили з того, що радянський робітник у принципі не може отримувати однакою зарплату з німецьким і заслуговує не більше ніж на 50 марок на місяць, з яких платиться податок на остарбайтерів, а також оплачується харчування та проживання. У разі підвищення продуктивності праці та відповідно основної заробітної плати радянського робітника податок автоматично збільшувався, тож у підсумку робітникові фактично нічого не залишалося, хоч би як він працював¹⁴. Указом міністра праці від 4 березня 1942 р. були врегульовані й питання страхування: підприємець зобов'язувався сплачувати в місцеві чи лікарняні каси по 4 райхсмарки щомісяця за кожного робітника¹⁵. Ті ж робітники, які працювали в сільському господарстві чи хатньою прислугою, часто взагалі нічого не отримували.

Таким чином, умови життя остарбайтерів (обмеження особистої свободи, утримання в бараках за колючим дротом і під охороною, низька заробітна платня), на думку німецьких та вітчизняних дослідників, були наближені до становища рабів (принаймні до кінця 1942 р.)¹⁶. Основною ж вимогою «розпоряджень про остарбайтерів» був постійний контроль та нагляд за «східними робітниками», а також система штрафних санкцій за різні провини — аж до відправки на декілька тижнів до виправно-трудового табору (*Arbeitszuehungs-lager*). Серйозні порушення (втечі, крадіжки, саботаж) каралися направленням до концтабору, а в окремих випадках — смертю (наприклад, за статеві зносини з німкенєю — смертна кара для партнера й концтабір для партнерки). Обов'язок контролювати остарбайтерів покладался

не лише на поліцію, службу безпеки, але й на рядових членів націонал-соціалістичної партії, з числа яких створювалася «Партійна охоронна служба». До співпраці з охоронними органами з наглядом за остарбайтерами залучалося все німецьке населення Райху. У згаданому законопроекті РСГА від 20 лютого 1942 р. говорилося, що кожен німецький робітник має виконувати функції нагляду за іноземними робітниками на своєму підприємстві, що «він посідає привілейоване становище, і всупереч своїй спільній роботі, повинен поводитися як начальник та особа, вища за посадою»¹⁷. У численних інструкціях неодноразово наголошувалось на необхідності так організувати виробничий процес, аби унеможливити виникнення почуття солідарності між цими робітниками.

Упродовж війни окремі положення правового статусу «східних робітників» під тиском воєнних, політичних та економічних обставин, скарг і протестів із боку робітників зазнавали змін. Так, уже 9 квітня 1942 р. до законопроекту від 20 лютого 1942 р. були внесені деякі зміни, що послаблювали режим утримування остарбайтерів: у раціоні збільшувалася норма хліба, дозволялися прогулянки за межами табору в певні години (групами, на чолі з німцем), вихід на роботу окремими групами й навіть індивідуально, скасовувалася заборона на трудову взаємодію з німецьким населенням, що відкривало шлях до використання «східних робітників» у сільському господарстві. Проте суворішими ставали покарання — аж до смертної кари за досить незначні провини¹⁸.

Поштовий зв'язок остарбайтерів із рідними дозволили з липня 1942 р.¹⁹, а 25 листопада 1942 р. опублікували правила листування²⁰. Кожному робітникові дозволялося писати по два послання щомісяця, винятково на поштових картках, а отримувати листи та посилки з дому можна було без обмежень. Остарбайтери не могли самостійно купувати поштові картки й надсилати кореспонденцію — це робили коменданти таборів, представники адміністрації підприємства, господарі, в яких працювали робітники. Уся кореспонденція остарбайтерів перлюструвалася²¹.

Особливо відчутних змін зазнало законодавство щодо «східних робітників» після поразки німецької армії під Сталінградом. Розпорядженням ГБА²² від 13 листопада 1943 р. було дозволено вихід остарбайтерів за межі табору з дозволу керівництва²³. Але про деякі укази (наприклад, про порядок нарахування премій, надання робітникам із СРСР відпусток тощо) більшість робітників навіть не здогадувалися²⁴. Останні зміни в умовах працевикористання остарбайтерів відбулися в березні 1944 р., коли в питаннях оплати праці й умовах утримання їх офіційно прирівняли до інших іноземних робітників²⁵.

Традиційно вважається, що шанси на виживання здебільшого залежали від того, куди робітник потрапив працювати: на державне виробництво, де умови праці й побуту були найважчими, чи до сільського господаря, де легше було прохарчуватися. Приблизно третина робітників із СРСР працювала в сільському господарстві; 8,3 % — у видобувній промисловості; 29,2 % — на металургійних підприємствах; 3,7 % — у хімічній промисловості; 3,6 % — на будівництві²⁶. У німецьких родин також масово працювали остарбайтерки, оскільки служниці з України чи Росії значно дешевше обходилися для родинного бюджету. Звісно, умови життя та праці для робітників від підприємства до підприємства, від землевласника до землевласника

не були однаковими. І, попри однакове правове становище остарбайтерів, ми не можемо говорити про абсолютно однакові обставини їх перебування в Німеччині.

Крім того, про неоднорідність групи остарбайтерів свідчить і соціальний профіль вибірки респондентів. Із-поміж записаних спогадів: 24 розповіді належать жінкам, 21 — чоловікам. Вік опитаних очевидців — 80–82 роки, тобто це особи 1923–1925 р. народження, яким на початку війни було 15–18 років. Семеро респондентів були на початку війни дітьми молодшого шкільного віку. Щодо географії проведених інтерв'ю, то 9 респондентів народилися й проживали в Києві, 18 — у Київській області, були також записані інтерв'ю жителів Житомирської, Полтавської, Черкаської, Чернігівської, Луганської та Дніпропетровської областей. За соціальним походженням переважна більшість респондентів — селяни (18 осіб), 10 — містяни, ще 4 — із сільської інтелігенції. Половина респондентів у ранньому дитячому або в підлітковому віці втратила батька або матір, причому за досить трагічних обставин (Голодомор, сталінські репресії тощо), ще третина втратила найближчих родичів під час війни. За рівнем освіти респонденти розподілилися так: 10 — мали вищу освіту, 12 — середню, решта — початкову.

Більшість опитаних працювали у сфері промислового виробництва — 22 особи (причому четверо у видобувній промисловості), восьмеро — у сфері сільського господарства, двоє були хатніми служницями у німецьких родинах. Четверо колишніх примусових робітників змінювали сфери діяльності. Дванадцять респондентів залучалися до рабської праці у робочих командах концентраційних таборів та виправно-трудова таборів (АЕЛ)²⁷. Особливий випадок становить питання про використання праці дітей. Хоча формально діти до 12 років не могли залучатися до роботи на виробництві, але зі свідчень очевидців відомо, що вони працювали на території трудового табору, на прибиранні вулиць міст, виконували різні доручення на кухні та інші «неважкі» роботи.

Таким чином, можна констатувати, що, незважаючи на уніфіковане правове становище остарбайтерів, ми маємо справу з відмінними ситуаціями та групами в середовищі примусових робітників з України й, відповідно, передбачаємо демонстрацію різних способів виживання в Німеччині. Поряд з тим, сама система примусової праці суворо обмежувала вибір можливостей виживання для окремого остарбайтера.

Із розповідей очевидців, записаних для цього проекту, можна виділити кілька основних проблем, на вирішення яких були переважно спрямовані дії остарбайтера. Можливо, найбільш влучно ці проблеми назвала у своєму листі 1943 р. до подруги Катерина Барабаш, і важко щось додати до її промовистої оцінки:

«...Тут, Галю, нікому нема життя, — ти тільки уяви — *чужина, нужда та неволя* [курсив мій]»²⁸.

Отже, зосередимося на виокремлених проблемах, першою серед яких є відчуття відірваності від батьківщини, передане лаконічним «*чужина*».

У Німеччині остарбайтери повсякчас перебували в умовах тотального обмеження особистої свободи. Більшість робітників були доставлені до Райху в насильницький спосіб, не мали можливості впливати на вибір професії та місце роботи, були позбавлені права задовольняти свої культурні та духовні потреби, ізольовані від

інших іноземних робітників та місцевого населення. Виняткові обставини перебування в Райху вимагали від оstarбайтерів пристосування до іншого культурного середовища. Можна простежити два основних способи такої адаптації. Один із них передбачає *самоізоляцію*, локалізацію у своїй національній або родинній групі. Найчастіше подібна модель поведінки спостерігалася в трудових таборах, де формувалися сталі спільноти за ознаками родинного зв'язку (брати, сестри, батьки, діти), за місцем проживання (односельці, земляки). Адаптація залишитися на чужині самотнім, на думку багатьох респондентів, була рівноцінною смерті. У листах оstarбайтерів часто зустрічаються такі фрази: «Ми дуже зраділи, що будемо всі разом», або: «Тільки добре, що всі вкупі тут дівчата, єсть з ким горем поділитися»²⁹. Окремі групи за національною ознакою або за своїм статусом іноземних робітників формувалися в селах та містечках Німеччини з усіх іноземців, які працювали в господарствах бауерів. «Збиралися компаніями ми всі, місцеві іноземні робітники: українці, поляки й французи (були військовополонені). Їм надсилали продовольчі посилки і вони часто всіх нас пригощали»³⁰.

Спілкування в межах подібних груп робітників, які разом проводили свій вільний час, підтримували один одного морально й матеріально, було своєрідною компенсацією й протиставленням тискові зовнішніх обставин. З цієї ж метою оstarбайтери підтримували активне листування з рідними та друзями в Україні, зі своїми знайомими, які також працювали в Німеччині. Збереження своєї національної ідентичності виявилось у поширенні серед оstarбайтерів різних віршів, пісень, приказок, прислів'їв, більшість з яких були створені на основі народної творчості або популярних на той час зразків радянських/німецьких пісень³¹. Варто зазначити, що подібна локалізація здійснювалася як добровільно/інстинктивно, так і вимушено, під тиском зовнішньої обставини — вимоги нацистського керівництва максимально обмежити спілкування оstarбайтерів з німецьким населенням та іншими іноземними робітниками.

Самоізоляцію оstarбайтери нерідко обирали через почуття протесту проти примусового вивезення в Райх, свого невільницького становища й тяжких умов праці та проживання. Демонстрація нездатності адаптуватися до нових умов, протиставлення своїх звичок (нерідко не найдостойніших), національних традицій, своїх комуністичних переконань нав'язуваним нацистською ідеологією «перевагам німецької культури» ставала також і своєрідним способом опору оstarбайтерів.

Протилежний спосіб виживання, який можна назвати *активною адаптацією*, полягав у освоєнні німецького культурного середовища. Він знаходив вияв, у першу чергу, у вивченні німецької мови, перейнятті звичок, правил поведінки, манери одягатися тощо. Знову ж таки, це відбувалося як вимушено, так і добровільно. Скажімо, знання мови потребував виробничий процес на підприємстві, необхідність постійно спілкуватися зі своїми господарями, розуміти, чого вони вимагають, мати можливість пояснити свої потреби тощо. З іншого боку, інформанти повідомляли, що свідомо намагалися скористатися обставинами, цілеспрямовано працювали над вивченням німецької мови, прагнули хоча б зовнішньо виглядати як місцеві жителі й позбутися принизливого тавра меншовартісної людини — оstarбайтера.

«Я просила фройляйн Бінк виправляти мене, коли я неправильно вимовляла якоесь слово. Вона робила це дуже охоче і дивувалася, що я досить правильно вимовляю дієслова і будую речення, а от із артиклями іноді плутаюсь»³².

Цей рух активного пристосування остарбайтерів не був одностороннім і знайшов підтримку в окремих представників німецького населення. Попри надзусилля нацистського керівництва не допустити виникнення «почуття солідарності» між німцем та «східним робітником», поставити під невсипущий контроль людські почуття було неможливо. Найчастіше подібні стосунки виникали під час спільної роботи.

«Майстерша наша — Анна Сік, була як рідна мати. Вона старалася нам хоч по шматочку на обід дати свого бутерброду. На Різдво 1944 року вона забрала нас, п'ятеро дівчат, пригостить, обідали в неї, дочка її сфотографувала нас усіх. Ці фотографії у мене збереглися до цього часу»³³.

Майже кожен із респондентів згадував про регулярні або принагідні подарунки-бутерброди від німецьких робітників. Для опитаних очевидців ці скибочки хліба важили значно більше, ніж можливість ненадовго втамувати голод. Ця скромна допомога і співчуття, за визнанням колишніх примусових робітників, допомагали пережити труднощі остарбайтерських буднів:

«Вона [сестра господаря] бачила в мені людину, а це для мене було дуже важливо»³⁴.

На вибір способів пристосування до культурного середовища нацистської Німеччини певною мірою впливали й стосунки в середовищі остарбайтерів, між примусовими робітниками та господарями. Скажімо, для одних очевидців відсутність комунікаційного контакту з господарями, інколи психологічна несумісність відчутно погіршували, здавалося б, порівняно кращу ситуацію сільськогосподарського робітника. Натомість, дружні відносини в середовищі примусових робітників у загальному таборі надавали сил витримувати випробування, протистояти обставинам, спонукали боротися за життя. Для інших, навпаки, «у таборах був жах». Морально тяжка атмосфера великих таборів, часто з напівкримінальними правилами співжиття, ще більше посилювала відчуття самотності «східного робітника»:

«Як тяжко-важко мені в світі жити. Немає роду. Нікому туги розігнати, нікому горя розказати, немає до кого прихилитись. Одна-однісінька, як сиротина. А люду скільки, а скільки є поруч. Одна журюсь, одна побиваюсь, як риба об лід. Кому потрібне моє лихо? Хіба б сестра зажурилась та рідненький братик, матінка припала б, про горенько спитала»³⁵.

Певною мірою на домінування того чи іншого способу пристосування до нової обстановки впливали й індивідуальні риси характеру примусового робітника. Зайве наголошувати, що людина з комунікативними здібностями, здібностями до іноземних мов, позитивними рисами характеру, а також інтересом до всього нового мала значно більше шансів успішно освоїтися в іншій, навіть ворожій, країні. Важливо також зазначити, що в чистому вигляді названі способи адаптації зустрічалися в спогадах очевидців не так часто. Можна сказати, що в поведінці остарбайтера були одночасно присутні обидва означені варіанти, але залежно від обставин та здібностей людини переважала та чи інша лінія поведінки.

Другою за вагомістю проблемою була матеріальна скрута або, як писала К. Барабаш, «*нужда*».

Більшість дій наших оповідачів спрямовувалися на вирішення нагальних проблем забезпечення власної життєдіяльності і пов'язувалися насамперед із голодом. Можна виділи декілька типових способів поведінки, які можна охарактеризувати як пасивні, оскільки люди не намагалися змінити ситуацію, а пристосовувалися до обмеженого споживання, винаходили різні «раціональні» способи розподілу існуючого харчового пайка, засоби присмачити малоїстівну «баланду»:

«Прибегаем, выпиваем через край жидкость, в оставшуюся (2 ложки) гущу добавляем соль, съедаем. Тогда весь день хочется пить, и не так ощущается голод»³⁶.

Найбільше історій звучить про хліб, який на багатьох підприємствах видавався один чи два рази на тиждень і який потрібно було самим примусовим робітникам поділити на декілька днів. Переважно тижнева пайка з'їдалася відразу, після її отримання.

«То ми як почнемо щипати його, думаю: чи це його зразу поїсти, чи це його, як його держати?! Щипаеш, щипаеш, з однієї сторони, з другої»³⁷.

Описаний іншою респонденткою раціонально вивіреним способом поділу хліба також не давав бажаного результату:

«В столовой к столу прикреплена хлебрезка, на которой имелся регулятор толщины скибки. Разрезаем каждая свою пайку на 4 скибки «товстих» на обед, 4 скибки «тонесеньких» на завтрак, 4 скибки «тонісісеньких» на ужин. Укладываем их в шкафчик. А потом начинаем всячески отступления: допустим, сегодня можно съест завтрашнюю «тоненьку», немного погода — «тонісіньку»... и т. д.»³⁸

А про людей, які могли витримати й розподілити хлібний пайок на декілька днів, говорили як про героїв:

«Единственный в нашем бараке был человек, в нашей комнате, вот <...> он мог разделить вот этот кусочек хлеба, разделить на три части. И каждый день он по одному кусочку ел. Ну хватало у него мужества удержаться»³⁹.

До пасивних способів виживання можна також зарахувати пристосування до харчування деякими продуктами, які можна було купувати без продуктових карток на отримані мізерні зарплати і які за нормальних умов навряд чи споживалися так активно: капуста, бруква, буряк, консервовані слимаки, соєвий шоколад та інші замітники їжі.

У більшості випадків пошук додаткового харчування вимагав *активних* дій, а не рідко винахідливості, сміливості, навіть відчайдушною вдачі. Прийнятими з моральної точки зору і найпоширенішими серед остарбайтерів, які працювали в промисловому секторі економіки, здаються підробітки. Це могла бути підсобна робота на табірній кухні, особливо на кухні в таборах інших іноземних робітників — французьких, польських, чеських. Робота за межами табору набула поширення, зрозуміло, з кінця 1943 р., після офіційного дозволу вільного виходу «східних робітників». Переважно робітники самостійно наймалися в господарства німецьких фермерів у свій вихідний день для виконання сільськогосподарських робіт. Вони, як правило, працювали за харчі, а найчастіше за напівголодний обід. Є свідчення, що робітників через адміні-

страцію таборів організовано наймали власники великих господарств для виконання сезонних робіт. Часто подібні роботи розглядалися як винагорода для примусових робітників — бо, як правило, там краще годували або можна було наїстися фруктів чи овочів із урожаю. Наймалися також і до міських жителів для роботи в саду, на городі, прибирання будинків, квартир, виконання різних фахових ремонтних робіт тощо. Підробітки мали як сезонний, випадковий, так і постійний характер, і були серйозною підтримкою для остарбайтерів. Приміром, Станіслав Кригін виробив для себе цілу систему можливостей заробити, залежно від пори року. Восени та взимку він зі своїм товаришем наймався розвантажувати вугілля, картоплю, які заготовляли німецькі господарі, вивозити шлак: «Такса была — два килограмма карточка [на хліб] за трехтонну фуру, вот». Він також підробляв на вокзалі, пропонував піднести багаж здебільшого військовим, що приїхали у відпустку, виготовляв дитячі іграшки:

«Ну приспособивались кто как мог, чтобы жить, щоб заработать себе на это... Я делал себе в свободное время, когда нет аварии, а мастерская ж на подстанции, я делал игрушечные самолетики... Ну... иду с работы. Ну встречаю женщину, идет с ребеночком. Обращаюсь, да, значит: «Женщина, не хотите вы приобрести для своего малыша игрушку». «Какая игрушка?» Да. А я ж на немецком говорю, ребенок тоже слышит, понимает. Разворачиваю [із захватом], а он вечером, кресты светятся, фосфорная краска! Ребенок [емоційно, передає інтонацію дитини]: «Мутти! Мутти! Кауфен, биттэ! Кауфен!» — «Мама, купи пожалуйста». «Вас костен?» — «Шо стоит?» Я там говорю: «Двухкилограммовая карточка, значит, на хлеб». Она отрезает там, на два килограмма карточку на хлеб, дает»⁴⁰.

Важливою передумовою подібних, скажімо, *легальних* способів підробітку було знання німецької мови, комунікативні здібності особи. Вміння налагодити контакти з іншими іноземними робітниками, які мали більше свободи й перебували на кращому становищі в Німеччині, особливо в перші роки працевикористання остарбайтерів, ставали чи не єдиним шансом для жителів таборів поповнити свій раціон. Серед робітників із різних країн у Райху розвинувся своєрідний обмінний ринок, де можна було придбати не лише продукти харчування, але й одяг, алкоголь тощо. Про подібну можливість часто згадують інформанти. В одних випадках вони говорять про це, як про звичну справу, в інших — як про власні особливі якості:

«Дак я ото побіжу, чехи їдуть оце в п'ятницю додому. Ну я заказую, так привозили хлібину кілограм шістнадцять. Так ото хліб! Так я в лагерь як принесу: «І мені, й мені!» Так я кажу: «Я вам всього не віддам, мені ж щось на тиждень повинно бути». Я такий, що ходив, так я найду. І з чехами, і з французами, з бельгійцями»⁴¹.

У цій фразі можна помітити ще одну важливу передумову виживання остарбайтерів — взаємну підтримку й допомогу. Переважно підтримка (у даному випадку обов'язок поділитися роздобутим шматком хліба) обмежувалася колом конкретних осіб: найближчих родичів, односельців, «земляків», друзів. Наприклад, Станіслав Кригін так підсумовує свій успіх продажу саморобної іграшки:

«(Задоволеним голосом) я уже захожу, покупаю двухкилограммовый батон... [Голосно] и уже живу! Вот. И не только я живу, уже и Николай [товариш] живет»⁴².

Показовим завершенням детальної розповіді респондента є не купівля батона, а той факт, що «и Николай живет».

Допомога продуктами харчування могла надійти й від родичів із України. Правила поштового листування дозволяли без обмежень надсилати посилки з продуктами. Важко сказати, наскільки це явище було поширеним, але очевидці про ці пакуночки з дому згадують із великою вдячністю. Найчастіше надсилали домашню випічку, насіння соняшника, різні крупи. Намагалися підтримувати й допомагати один одному й оstarбайтери, які працювали в селянських родинах і мали можливість дістати продукти, вони передавали або пересилали їх своїм знайомим у трудові табори.

Названі способи здібних робітників знайти можливість заробити або скористатися дружніми контактами з іноземцями викликали схвальні відгуки й навіть певну заздрість серед «східних робітників». А от контакти між іноземними робітниками протилежної статі найчастіше спричиняли негативну реакцію й часто засуджувалися. Переважно йдеться про ситуацію, коли оstarбайтерки заводили стосунки з польськими, французькими, італійськими або бельгійськими робітниками. Діапазон таких «інтернаціональних відносин» коливався від приятелювання, дружби, кохання до відвертої проституції. При цьому для оstarбайтерок спілкування з іноземцями-чоловіками здебільшого мало цілком конкретну вигоду — можливість роздобути харчі, дефіцитні речі. Про існування такої моделі поведінки свідчить, наприклад, поширення в середовищі оstarбайтерів декількох варіантів слів на мотив відомої пісні «Синий платочек»:

Синенький грязный платочек
 Сдернул француз с ее плеч
 И торопливо возле крапивы
 Взором просил ее лечь...
 Бежит, дрожит:
 «Хватит неделю прожить,
 А в воскресенье торт и печенье
 Снова сумею добыть...»⁴³

Характерно, що кохання й секс із іноземцями переважно засуджувалося чоловіками-оstarбайтерами. Жінки негативно ставилися до проституції, якщо ж стосунки набували стабільного характеру з одним партнером, та ще й закінчувалися створенням сім'ї, то подібна модель поведінки схвалювалася, а в світлі перспективи залишитися на Заході після війни для багатьох взагалі виглядала досить привабливою й престижною, особливо коли про ці події розмірковують із позиції сьогоденішнього дня.

Жebraкування як спосіб поповнення власного харчового раціону також отримав негативні відгуки і був пов'язаний із приниженням та болісними спогадами для респондентів. Поширилось жebraкування з кінця 1943 р., коли дещо послабився режим утримування оstarбайтерів, а особливо з початком масових бомбардувань німецьких міст авіацією союзників. Тоді тисячі наляканих іноземних робітників,

табори й підприємства яких перетворилися на руїни, а вони самі залишалися непризволяше, розбрідалися по навколишніх селах та містечках, випрошуючи їжу, доки їх не затримувала поліція або вони не знаходили собі інший табір чи господаря.

Як поширений спосіб прохарчуватися часто згадуються крадіжки. Остарбайтери крали на підприємствах, у господарствах бауерів, у магазинах, під час розвантажування вагонів тощо, причому крали як продукти харчування, так і все, що можна було обміняти на хліб. У своїх розповідях респонденти згадують про крадіжки як досить природні, зрозумілі речі, особливо якщо подібні дії були спрямовані проти безособових об'єктів, як-от: табірна кухня, де можна було поцупити пару картоплин, чи підприємство:

«И меня перевели мыть призмы. Нам давали такие метровые штапельные полотенца, белые и голубые, и спирт. Так я мыла, можно сказать, водой [сміється], а спирт мы с Леной обменивали на хлеб. Подружка у меня там была Лена, которая сейчас живет в Крыничках, она, когда была на ночной смене, то этот спирт умудрялась, проносила через проходную»⁴⁴.

Пограбування конкретних осіб викликали у багатьох оstarбайтерів певні моральні застереження. Тому в спогадах часто цьому передує розповідь про «поганих» господарів і завжди факти крадіжок представляються як вимушені дії, як необхідність порятунку від голоду. Ось як про свої ризиковані дії говорить колишня служниця невеликого приватного готелю в Баварії:

«На тумбочці біля ліжка Ольги [хазяйки готелю] — велика коробка із відрізнаними талонами з продуктових карток. Спочатку я уважно вивчила усе у кімнаті, розпорядок роботи Ольги і «Старого», а потім, порадившись з Марією, стала потихеньку тягати талони із цієї коробки. Загребу рукою трохи талонів і сховаю в чулок. Потім віддаю їх Марії. На ці талони Марія іноді купувала пару булочок, трохи ковбаси, пляшку молока, і все це ховала у старих будинках у дворі. Звідти ми забирали їх рано вранці і їли. Їсти хотілося завжди. Ми прекрасно знали, що крадемо і якщо попадемося, то це — конштабір, а якщо не будемо красти, то туберкульоз нам забезпечений. Ці крадіжки нам допомагали вижити у тих страшних умовах»⁴⁵.

Усе ж такі крадіжки були досить ризикованим способом поповнення свого раціону, і в більшості розповідей про подібні випадки говорять як про приклад крайньої нужди, а не потребу розбагатіти. Покарання за дрібне злодійство в різних таборах і в різний час було неоднакове, хоча законодавство для оstarбайтерів передбачало суворі заходи. Трапляються свідчення про страту робітника за дві картоплини, взяті на кухні⁴⁶. В особових справах робітників Берлінського табору Фалькензее містяться записи про штрафи в 10 RM за крадіжку картоплі⁴⁷. Під кінець війни, а особливо в період міжвладдя, коли ще не розпочали роботу окупаційні адміністрації союзників, на території Німеччини було зафіксовано численні організовані групи іноземних робітників, які займалися пограбуванням та розбійництвом.

Кримінальні способи поповнення свого раціону й елементи кримінальної культури в цілому набули значного поширення в середовищі оstarбайтерів (особливо серед мешканців таборів). Вони знайшли свій вияв у поширенні відповідної лексики —

«баланда», «нари», «бараки», так званих «блатних» або «тюремних» пісень, вживанні ненормативної лексики не тільки чоловіками, але й жінками:

«А там були такі дівчата, що ой-йой-йой! І міста... І лялися здорово, страшно. Потому що таке життя у нас було. Особливо там такі міські були, знаєте, дівчата. Із Одеси там... донецькі, все. Такі були босячки, що... І матом крили оце всіх...»⁴⁸

Поширення кримінальних моделей поведінки було зумовлене не лише відповідною обстановкою, в якій перебували примусові робітники, але й значним протестним потенціалом таких дій, що безумовно збільшувало число їх прихильників. До *протестних* способів вирішення проблеми харчування можна зарахувати як колективні, так і індивідуальні акції відмови від споживання запропонованої їжі, виходу на роботу, розповіді про які досить часто зустрічаються в спогадах респондентів та архівних документах, скарги остарбайтерів керівникам табору, підприємства. Ще одним способом протесту проти поганого харчування (здається, найрадикальнішим) стали *втечі* остарбайтерів. Про поширення такої моделі поведінки свідчить хоча б той факт, що з опитаних автором 51 колишнього примусового робітника 22 здійснювали втечі (4 жінки й 18 чоловіків), причому десятеро тікали по декілька разів, декотрі — ще під час депортації в Німеччину та після закінчення війни, уже з радянських фільтраційних таборів. Тільки двоє втікачів не були піймані, а четверо змогли в такий спосіб покращити своє становище. Із числа затриманих — п'ятеро робітників повернулися на своє попереднє місце праці, решта були покарані ув'язненням у концтаборах та виправно-трудовах таборах. За оцінками німецьких істориків, починаючи з 1943 р. в Німеччині щомісяця втікало близько 45 тис. іноземних робітників, майже 500 тис. щороку, більшу частину їх становили остарбайтери⁴⁹. Під кінець війни проблема втікачів та втеч іноземних робітників у Райху набула таких розмірів, що для її вирішення не вистачало навіть сили поліції. Втечі були найбільш радикальною формою індивідуального протесту остарбайтерів не лише проти поганого харчування. Феномен масових втеч остарбайтерів та особи таких невільників-втікачів можуть стати матеріалом для окремого дослідження. У цій статті лише зазначимо, що подібний зухвалий вчинок був викликом проти загального нестерпного становища примусових робітників — відірваності від рідних, голодування, жорстокого й повсякденного приниження та позбавлення особистої свободи:

«Там те, що голодом морили, а це, що морально морили <...> Молодий хай би хоч посидів чи кудись пішов... А це знаєте, як придавляли... Молодь вся під замком...»⁵⁰

Отже, третій визначальний чинник у становищі остарбайтерів був пов'язаний з особистою «неволею».

Майже всі сфери життєдіяльності остарбайтерів підлягали регламентації, переважно у вигляді заборон та обмежень, про що вже говорилося, тому навіть поїздка радянського робітника на велосипеді чи розмова з німецьким колегою виглядала як зухвалий вчинок, що має бути покараним. Свідоме порушення остарбайтерами цих приписів і правил було досить поширеною поведінкою, яку в багатьох випадках можна кваліфікувати як свідомий *опір* системі примусової праці. Опір примусових робітників набував різних видів порушення трудової дисципліни на ви-

робництві: запізнення, відмова від роботи у вихідний день, халатність, «підозріле сидіння в туалеті й отримання, таким чином, перепочинку»⁵¹, виготовлення бракованої продукції тощо. Серед різних форм протестної поведінки, які зафіксовані в усних розповідях, можна назвати, кваліфікуючи їх мовою німецьких документів, «порушення табірної режиму» — вихід за межі табору без офіційного дозволу, відвідування інших таборів, візити чоловіків до жіночих бараків, повернення до табору після відбою о 21.00, азартні ігри, вживання алкоголю, спілкування та сексуальні стосунки остарбайтерів з іншими іноземними робітниками⁵² тощо. Певні види опору дуже важко піддаються фіксації на офіційному рівні. Зазвичай буває неможливо визначити — це була навмисна трудова халатність робітника чи відсутність у нього необхідних професійних навичок; свідомо робота вписали чи результат виснаження й голоду; навмисне каліцтво чи нещасний випадок тощо. І тільки під час бесід з очевидцями можна поповнити наші знання про різноманітні «хитрі» способи протесту остарбайтерів.

У спогадах часто доводиться зустрічати такий спосіб протесту, як виконання остарбайтерами народних або радянських пісень, їх перетекстовок під час виробничого процесу на полі, на підприємстві або в таборі. Розповіді про такі «наївні» способи демонстрації свого обурення існуючими умовами найяскравіше демонструють трагедію й безвихідь становища українських примусових робітників у нацистській Німеччині:

«А нам видали робочі... казали гольшуги, дерев'яні черевики... От на такій підозві, дерев'яні... То ми ідемо на роботу, сніг липне до дерева... Як почнемо стукати об цей забор просто директора... Проте ніколи і слова не сказав... Як почнемо стукати, сніг оббивати так. Кажемо: «Будемо стукати таким гадам, що нас сюди привезли. Він, «орел», тут живе, а нас не хоче одівати і годувати». І як почнемо у той забор стукати... Дзвенить забор...»⁵³

Трапляються також свідчення, коли примусовому робітникові чи робітниці через бійку доводилося відстоювати свою честь і людську гідність. Зазвичай подібні конфлікти закінчувалися ув'язненням остарбайтера, але були також випадки вирішення проблеми на користь найманого робітника.

Далеко не всі остарбайтери обирали *протестну* модель поведінки в умовах примусової праці в Райху. Було багато й таких, котрі вважали за краще *коритися* обставинам, намагалися сумлінно виконувати свою роботу:

«І я старалася, щоб не попастися, щоб не ускладнити собі ситуацію. Робила все, що мені скажуть»⁵⁴.

Подібна поведінкова стратегія (за певних обставин) давала можливість показати остарбайтерів свої здібності, позитивні риси характеру, заслужити повагу своїх німецьких господарів, майстра чи колеги по роботі. Таким чином відбувалося своєрідне «перевертання» традиційних стосунків між господарем і наймитом, між представником «вищої раси» й «унтерменшем», коли остарбайтер міг стати близьким другом, робив залежним господаря від своїх послуг і т. д.:

«<...>Було у неї [хазайки] 4 хлопці, самому меншому було 3 роки, старшому — 16 років, був ледар, робити не хотів, як вона з ним не сварилась. Мене хазайка поважала за

мою роботу, бо я робила чисто і бистро. І коли я виїжджала, хазяйка дуже плакала, тужила на весь двір»⁵⁵.

Тобто за умов тоталітарного приниження й обмеження особистої свободи остарбайтер у такий спосіб міг продемонструвати свою моральну перевагу над представниками «панівного» населення й компенсувати власну маргінальність у суспільстві нацистської Німеччини.

У більшості описаних випадків дії остарбайтерів були спрямовані на вирішення якоїсь однієї проблеми — чи то браку одягу, харчування, чи морального приниження, й мало змінювали обстановку перебування робітника загалом. Серед описаних очевидцями способів поведінки варто назвати й такі, котрі давали можливість змінити або умови перебування в Райху, або своє економічне становище, свій правовий статус. Один із таких способів, який засуджувався в середовищі примусових робітників, — це отримання певної посади серед керівництва трудового табору (старшого по бараку, по табору, охоронця, перекладача), що давало певні послаблення і в режимі утримання, й кращі можливості прохарчуватися. Схвально ставилися колишні примусові робітники до можливості освоїти іншу, більш кваліфіковану, професію, перейти з промислового сектору в сільське господарство, з фізично тяжкої праці на легшу і т.д. Найрадикальнішим способом зміни неприйнятної становища остарбайтерів стала можливість повернення на батьківщину, яка передбачала декілька варіантів. Перший, легальний — це імітація хвороби, зумисне каліцтво, вагітність. Але цей спосіб міг діяти тільки до середини 1943 р., доки існувала процедура повернення непрацездатних робітників в Україну. Після відступу німецької армії відправка робітників додому припинилася. Про другий спосіб вже йшлося — це втечі. Переважна більшість опитаних втікачів прагнули таким чином повернутися додому, і це за обставин, що майже ніхто не знав, як це зробити, й не мав продуманого плану дій. І хоча діставалася додому дуже незначна кількість втікачів-остарбайтерів, але були цілком реальні шанси знайти краще місце праці, змінити табір тощо.

Як ще один спосіб виживання можна кваліфікувати поширення серед остарбайтерів різних релігійних ритуалів, есхатологічних настроїв, віри у фатум, долю, сні, ворожіння на картах. У розповідях очевидців перебування в Німеччині великою мірою є результатом дії чогось ірраціонального, не підвладного людській волі. Часто робітники шукали підтримки й порятунку в надприродних силах. Наприклад, під час бомбардувань, замість втечі до бомбосховища, вони залишалися в бараку й молилися. Або п'ятнадцятирічна В. Комендантова вигадувала собі таку казку:

«Там були феї й добрий принц, який нарешті врятує мене від цієї каторги. Так було легше переносити це страшне життя».

Навіть самих остарбайтерів примусові робітники інших національностей наділяли якимись надприродними рисами. Г. Грищенко розповідала, що під час бомбардувань союзницької авіації французькі робітники завжди трималися біля групи її односельців:

«То французи ці і бельгійці: «Рускі щасливі...» Де ми оце постаємо, так вони коло нас стають, бо рускі щасливі. [Сміється]. Йй-богу!»⁵⁶

Підсумовуючи різноманітні способи вирішення остарбайтерами нагальних проблем у Німеччині, кількість яких, зрозуміло, не обмежується названими у цій статті, варто зазначити, що ми маємо справу переважно з демонстрацією трьох основних способів виживання: *пасивного* пристосування до існуючих обставин, *активної адаптації* до культурного середовища німецьких родин, багатонаціональних таборів, підприємств, Райху в цілому, намагання переважно легальним шляхом покращити своє становище або його змінити, та *протестної поведінки*, яка полягала в демонстрації свого небажання ні терпіти такі умови життя й праці, ні пристосовуватися до них, ні залишатися жити в цій країні. Втечі остарбайтерів є одним з характерних прикладів такої поведінки.

На вибір способів виживання впливали обставини, в яких перебував робітник, і риси його характеру, соціальний та культурний контекст формування його особистості. Тому за приблизно однакових ситуацій люди діяли по-різному. Переважно остарбайтери демонстрували традиційні моделі поведінки, дотримання моральних та етичних норм, притаманних тій спільноті або суспільству, звідки походила особа, або вже випробувані власним життєвим досвідом поведінкові стратегії. Наприклад, Н. Федорук⁵⁷ застосовує одну й ту саму модель поведінки, яку можна назвати «зрадова робітниця», і під час перебування в дитячому будинку, і під час мобілізації на сезонні сільськогосподарські роботи в період Голодомору 1932–1933 рр., працюючи в перукарні та аптеці в передвоєнному Києві і в господарстві німецького землевласника після примусового вивезення до Райху. Однакову модель протестної поведінки за подібних обставин застосовували остарбайтери А. Осадчук, І. Фень, І. Клименко, В. Кондратенко, які здійснювали неодноразові втечі в процесі вербувальної кампанії, під час їх перебування в нацистській Німеччині, а також після закінчення війни, вже з радянських фільтраційних таборів або з примусових робіт на відбудові промислових об'єктів СРСР. У багатьох біографічних оповідах очевидців можна помітити прямий зв'язок між обраним способом виживання в Райху та їх індивідуальним досвідом життя в Радянській Україні, нерідко досить трагічним, пов'язаним з Голодомором або наслідками сталінських репресій. Багато респондентів самостійно проводили паралель між труднощами життя в Радянському Союзі та перебуванням у нацистській Німеччині, що майже не потребує дослідницьких інтерпретацій:

«Ну, расстраивались мы по этому поводу только на первых порах. А позже мы приспособились с этим бороться. Пробирались в ее [хозяйки] подвал за картошкой, в ее сарай за углем. Как-то научились влезать в окна при закрытых снаружи ставнях. На то мы и русские. (Помните? “Ну ты же советский человек!”)»⁵⁸

Володимир Назаренко робить узагальнення стосовно власного виживання у нацистському концтаборі Штутгоф та виживанням українців загалом у нацистських концтаборах і під час Голодомору в Україні. Причому, на його думку, після Голодомору 1932–1933 рр. жоден концтабір не страшний:

«Ну оці поляки і другі нації вони вимирали бистріше. Чого? Бо вони не їли усього цього торфу і іншого. А чого? [Голосно] бо у них голоду не було, а у нас на Україні був у [19]33-му голод. І ми ото може привикли, що ми таке їли оце все»⁵⁹.

Описані в нашому дослідженні різні способи виживання оstarбайтерів свідчать про існування великої кількості «тріщин» та «суперечностей» у нацистській системі примусової праці іноземних робітників, які з успіхом використовували примусові робітники з України. Проте жодні дії оstarбайтерів не змінювали їхнього становища та правового статусу в нацистській Німеччині загалом. Протягом війни вони залишалися найбільш безправною та незделеною соціальною групою в Райху. Тому в даному випадку можна говорити про існування вибору між поганим життям, дуже поганим життям і смертю. Справжні можливості радикально якісно змінити своє життя з'явилися у оstarбайтерів лише після поразки нацистського режиму у війні.

¹ *Интерв'ю* з Головатенком Олександром Дмитровичем // «То була неволя...»: Спогади і листи оstarбайтерів/НАН України; Інститут історії України; Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років»/В. А. Смолій (голов. ред.), Т. В. Пастушенко (упор.), М. Ю. Шевченко (упор.). — К., 2006. — С. 387.

² *Корель А. В.* Социология адаптаций: этюды апологии. — Новосибирск, 1997; *Бочарова О.* Стратегии выживания в российской глубинке // Мониторинг общественного мнения: Экономические и социальные перемены. — 1999. — № 5 (43) — С. 44–47. *Лернер А.* Негативная адаптация (по материалам качественного исследования) // Мониторинг общественного мнения: Экономические и социальные перемены. — 2000. — № 3 (47). — С. 39–41.

³ *Гринченко Г. Г.* «Ostarбайтеры» Третьего рейха — стратегии выживания // Сторінки воєної історії України: Зб. наук. статей/НАН України. Ін-т історії України. — К., 2003. — Вип. 7. — С. 219–226.

⁴ *Леві Дж.* Про мікроісторію // Нові перспективи історіописання/За ред. П. Берка; Пер. з англ. — К., 2004. — С. 124.

⁵ Ostarбайтер — від нім. *ostarbeiter* (східний робітник) — нацистський термін, що вживався на позначення іноземних робітників не-німців, вивезених з окупованих територій Радянського Союзу, які до 1939 р. входили до складу СРСР, і передбачав їх відмінне від інших іноземців, в тому числі жителів Західної України, соціально-правове становище. У нашому дослідженні термін «ostarбайтер» вживається як синонім виразів: радянські робітники, примусові робітники з України.

⁶ Докладніше див.: http://keui.univer.kharkov.ua/oral_history/project_1.html

⁷ Українською мовою інформацію про проект розміщено на веб-сторінці Секції усної історії Східного інституту українознавства ім. Ковальських: <http://keui.univer.kharkov.ua/project/project-dahau.htm>

⁸ «То була неволя...»: Спогади і листи оstarбайтерів/НАН України; Інститут історії України; Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років»/В. А. Смолій (голов. ред.), Т. В. Пастушенко (упоряд.), М. Ю. Шевченко (упоряд.). — К., 2006. — 544 с.

⁹ *Безсмертя.* Книга пам'яті України. 1941–1945/Ред. І. О. Герасимов та ін. — К., 2000. — С. 216.

¹⁰ *Europa und der «Reichseinsatz»: Ausländische Zivilarbeiter, Kriegsgefangene und KZ-Häftlinge in Deutschland 1938–1945/U. Herbert (Hg.). — Essen, 1991. — S. 14.*

¹¹ Детальніше див: *Лопан Т.* Вербування і депортація населення України до Німеччини та умови його праці і побуту у неволі (1939–1945 рр.): Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01/Львівський національний ун-т ім. Івана Франка — Л., 2005. — 235 арк.; *Ії ж.* Порівняльний аналіз становища українців дистрикту Галичина і райхскомісаріату Україна на роботах в Німеччині під час Другої світової війни//Ефективність державного управління: Зб. наук. праць Львів. регіон. ін-ту держ. управління Нац. акад. держ. управління при Президентові України/Ред. А. О. Чемерис. — Вип. 6. — Львів, 2004. — С. 176–181.

¹² РСГА — від нім. аббревіатури RSHA (нім. *Reichssicherheitshauptamt* — Головне управління імперської безпеки).

¹³ *Herbert U.* Fremdarbeiter: Politik und Praxis des «Ausländer-Einsatzes» in der Kriegswirtschaft des Dritten Reiches. — Bonn, 1999. — S. 181.

¹⁴ *Herbert U.* Op. cit. — S. 199.

¹⁵ *Полян П. М.* Жертвы двух диктатур: Жизнь, труд, унижения и смерть советских военнопленных и оstarбайтеров на чужбине и на родине. — 2-е изд., перераб. и доп. — М., 2002. — С. 93.

¹⁶ *Spoerer M.* Zwangsarbeit unter dem Hakenkreuz. Ausländische Zivilarbeiter, Kriegsgefangene und Häftlinge im Deutsche Reich und im besetzten Europa 1939–1945. — Stuttgart; München. — 98 s.

¹⁷ *Herbert U.* Op. cit. — S. 181.

¹⁸ *Herbert U.* Op. cit. — S. 194.

¹⁹ *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України* (далі — ЦДАВО України). — Ф. 3676. — Оп. 4. — Спр. 311. — Арк. 131.

²⁰ *Вербицкий Г. Г.* Почта оstarбайтеров Второй мировой войны. Документы и переписка. — Tenaflu, 1996. — С. 23.

²¹ Детальніше про листування «східних робітників» див.: *Пастушенко Т. В.* Листи як джерело вивчення проблеми українських «оstarбайтерів» періоду Другої світової війни//Сторінки воєнної історії України. Зб. наук. статей/НАН України Ін. історії України. — К., 2002. — Вип. 6. — С. 70–76; *Лисенко О., Пастушенко Т.* Огляд писемних джерел по проблемі українських «оstarбайтерів» періоду Другої світової війни//Спеціальні історичні дисципліни. Питання теорії та методики. — Число 10. — У 2-х ч. — Част. 2. — К., 2002. — С. 6–31; *Пастушенко Т. В.* Про що листувалися між собою українські примусові робітники в Німеччині в роки Другої світової війни//Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей/НАН України Ін. історії України. — К., 2003. — Вип. 7. — С. 227–233.

²² ГБА — від нім. GBA (нім. *Generalbevollmächtigter für den Arbeitseinsatz*) — генеральний уповноважений із використання робочої сили. Цю посаду обіймав Ф. Заукель.

²³ *ЦДАВО України.* — Ф. 3676. — Оп. 4. — Спр. 311. — Арк. 336–343.

²⁴ Там само. — Арк. 343–343 зв.

²⁵ *Полян П. М.* Жертвы двух диктатур... — С. 99.

²⁶ *Herbert U.* Op. cit. — S. 315.

²⁷ АЕЛ (нім. *Arbeitserziehungslager*, AEL) — виправно-трудоий табір для іноземних робітників.

²⁸ Цитата за: *Пастушенко Т.* Будні українських «остарбайтерів»: боротьба за виживання (на матеріалах спогадів колишніх примусових робітників)//Український історичний журнал. — 2005. — № 6. — С. 174.

²⁹ Там само. — С. 173.

³⁰ *Спогади* Касіч Г. В.//«То була неволя...» Спогади і листи остарбайтерів... — С. 154.

³¹ Про народну творчість остарбайтерів див.: *Листи з фашистської каторги: Збірник листів радянських громадян, які були вигнані на каторжні роботи до фашистської Німеччини/За ред. Ф. Шевченка.* — К., 1947. — 158 с. *Фольклор Великої Вітчизняної війни/Ред. акад. Ф. Колесса.* — Львів, 1945. — 64 с. *Ясир: Листи, оповідання і народна творчість у німецькій неволі/Зібрав і впорядкував О. Воропай.* — Лондон, 1966. — 66 с. «*Fliege, mein Briefchen, von Westen nach Osten...*»: Auszüge aus Briefen russischer, ukrainischer und weißrussischer Zwangsarbeiterinnen und Zwangsarbeiter 1942–1944/Bella E. Cistova; Kirill V. Cistov (Hrsg.). — Bern, 1998 (Studien zur Volksliedforschung; Bd. 18). — 456 S.

³² *Спогади* Комендантової В. М.//«То була неволя...» Спогади і листи остарбайтерів... — С. 177.

³³ *Інтерв'ю* з Таран Г. П.//«То була неволя...» Спогади і листи остарбайтерів... — С. 475.

³⁴ *Спогади* Комендантової В. М.//«То була неволя...» Спогади і листи остарбайтерів... — С. 177.

³⁵ *Лист-спогади* Третяк Віри//«То була неволя...» Спогади і листи остарбайтерів... — С.514.

³⁶ *Спогади* Синяєвої О. І.//«То була неволя...» Спогади і листи остарбайтерів... — С. 315.

³⁷ *Інтерв'ю* з Осадчук А. П.//«То була неволя...» Спогади і листи остарбайтерів... — С. 414.

³⁸ *Спогади* Синяєвої О. І.//«То була неволя...» Спогади і листи остарбайтерів... — С. 315.

³⁹ *Інтерв'ю* з Буренком А. І., 1925 р. нар. с. Чернявщина, Павлоградський р-н., Дніпропетровська обл. Запис 25.12.2005, м. Прилуки, Чернігівська обл., інтерв'юер Пастушенко Т. В.//Архів Східного інституту українознавства ім. Ковальських. — International Slave and Forced Laborers Documentation Project. — Транскрипт FL004. — С. 19.

⁴⁰ *Інтерв'ю* з Кригіним С. С., 1927 р. нар., м. Марганець, Дніпропетровська обл. Запис 23.12.2005, м. Київ, інтерв'юер Пастушенко Т. В.//Архів Східного інституту українознавства ім. Ковальських. — International Slave and Forced Laborers Documentation Project. — Транскрипт FL021. — С. 11–12.

⁴¹ *Інтерв'ю* з Сулимою В. К.//«То була неволя...» Спогади і листи остарбайтерів... — С. 462.

⁴² *Інтерв'ю* з Кригіним С. С., 1927 р. нар., м. Марганець, Дніпропетровська обл. Запис 23.12.2005, м. Київ, інтерв'юер Пастушенко Т. В.//Архів Східного інституту українознавства ім. Ковальських. — International Slave and Forced Laborers Documentation Project. — Транскрипт FL021. — С. 12.

⁴³ *Спогади* Каблуки М. І.//OST — тавро неволі/Ред. В. Бондаря. — Кіровоград, 2000. — С. 115.

⁴⁴ *Інтерв'ю* з Буренко Г. К. // «То була неволя...» Спогади і листи остарбайтерів... — С. 367.

⁴⁵ *Спогади* Комендантової В. М. // «То була неволя...» Спогади і листи остарбайтерів... — С. 180.

⁴⁶ *Автобіографічний малюнок* А. Буренка 1943 р. «Страта робітника за крадіжку» // «То була неволя...» Спогади і листи остарбайтерів... — С. 496–497.

⁴⁷ *ЦДАВО України*. — Ф. 3676. — Оп. 4. — Спр. 78. — Арк. 29, 43–45.

⁴⁸ *Інтерв'ю* Осадчук А. П. // «То була неволя...» Спогади і листи остарбайтерів... — С. 423.

⁴⁹ *Herbert U.* Op. cit. — S.360.

⁵⁰ *Інтерв'ю* з Грищенко Г. Ф., 1923 р. нар., с. Мелені, Чоповицький р-н. (тепер Коростенський), Житомирська обл. Запис 14.08.2005, с. Мелені, Житомирська обл., інтерв'юєр Пастушенко Т. В. // Архів Східного інституту українознавства ім. Ковальських. — International Slave and Forced Laborers Documentation Project. — Транскрипт FL008. — С. 21–22.

⁵¹ *ЦДАВО України*. — Ф. 3676. — Оп. 4. — Спр. 78. — Арк. 4.

⁵² Так в авторському тексті. (*Прим. ред.*)

⁵³ *Інтерв'ю* з Грищенко Г. Ф., 1923 р. нар., с. Мелені, Чоповицький р-н. (тепер Коростенський), Житомирська обл. Запис 14.08.2005, с. Мелені, Житомирська обл., інтерв'юєр Пастушенко Т. В. // Архів Східного інституту українознавства ім. Ковальських. — International Slave and Forced Laborers Documentation Project. — Транскрипт FL008. — С. 20–21.

⁵⁴ *Спогади* Касіч Г. В. // «То була неволя...» Спогади і листи остарбайтерів... — С. 154.

⁵⁵ *Спогади* Кобзистой Г. Ф. // «То була неволя...» Спогади і листи остарбайтерів... — С. 103.

⁵⁶ *Інтерв'ю* з Грищенко Г. Ф., 1923 р. нар., с. Мелені, Чоповицький р-н. (тепер Коростенський), Житомирська обл. Запис 14.08.2005, с. Мелені, Житомирська обл., інтерв'юєр Пастушенко Т. В. // Архів Східного інституту українознавства ім. Ковальських. — International Slave and Forced Laborers Documentation Project. — Транскрипт FL008. — С. 10.

⁵⁷ *Інтерв'ю* з Федорук Н. О. // «То була неволя...» Спогади і листи остарбайтерів... — С. 476–496.

⁵⁸ *Спогади* Синяєвої А. І. // «То була неволя...» Спогади і листи остарбайтерів... — С. 316.

⁵⁹ *Інтерв'ю* з Назаренком В. Н., 1926 р. нар., м. Обухів, Київська обл. Запис 3.05.2006, м. Обухів, інтерв'юєр Пастушенко Т. В. // *Gedächtnisbuch für die Häftlinge des KZ Dachau*/Транскрипт. — С. 7.